

Anita Napierała

Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu

ORCID 0000-0003-1255-8768

Przyrodolecznictwo wobec szczepień ochronnych na podstawie publikacji „Przewodnika Zdrowia” (1895–1914)

Natural Medicine versus Preventive Vaccinations in the ‘Przewodnik Zdrowia’ (‘Health Guide’) Publications (1895–1914)

The article discusses the views of natural medicine advocates regarding smallpox vaccination, based on texts in the popular Polish natural cure magazine ‘Przewodnik Zdrowia’ (‘Health Guide’), published in Berlin in 1895–1914. The article also presents theses and opinions on vaccination in one of the pamphlets issued by the ‘Przewodnik Zdrowia’ publishing house. Advocates of naturopathy in many European countries and the United States formed the backbone of the 19th-century anti-vaccination movement, and strongly opposed vaccination, appealing primarily to health and legal arguments. The article sketches the main lines of argumentation against vaccination, formulated by proponents of naturopathic treatment in the Polish journal, in the context of anti-vaccination views and movements of the late 19th and early 20th centuries.

Keywords: naturopathy, 19th-century history of vaccination, the anti-vaccination movement, infectious diseases, smallpox, epidemics

Słowa kluczowe: przyrodolecznictwo, historia szczepień w XIX w., ruch antyszczepionkowy, choroby zakaźne, ospa prawdziwa, epidemie

Przyrodolecznictwo, określane też leczeniem przyrodnym lub lecnictwem naturalnym, odwoływało się do myśli i teorii niemieckiego lekarza Christophera Wilhelma Hufelanda (1762–1836), propagatora witalizmu i twórcy makrobiotyki — metody żywienia przedłużającej życie¹. Ważną rolę w powstaniu ruchu przyrodniczego w pierwszej połowie

1 Por. S.E. Cayleff, *Nature’s Path. A History of Natural Healing in America*, Baltimore 2016, s. 13. Zob. też *Szczególne zasady fizyatrji, czyli lecznictwa przyrodniczego*, „Przewodnik Zdrowia” 1909, nr 9, s. 238.

XIX w. odegrali również zwolennicy hydroterapii: Eucharius Christian Oertel (1765–1850), Vincenz Priessnitz (1799–1851), a zwłaszcza Lorenz Gleich (1798–1865), którego uznaje się za twórcę koncepcji leczenia naturalnego. Niewątpliwym autorytetem dla przyrodoleczników był także Sebastian Kneipp (1821–1897), uważany za najwybitniejszego praktyka². Przyrodolecznictwo nie było ruchem jednorodnym i skonsolidowanym, ale jego idee opierały się na kilku podstawowych i wspólnych założeniach, wśród których za najważniejsze można uznać przekonanie o leczniczych właściwościach przyrody i zdolności organizmu ludzkiego do samouzdrawiania. Zasady przyrodolecznictwa odwoływały się do idei „powrotu do natury”, zalecały wykorzystywanie w profilaktyce i leczeniu środków dostępnych w przyrodzie: wody, słońca i powietrza (klimatu)³. Sposoby leczenia polegały na stosowaniu odpowiedniej diety, najczęściej jarskiej, zażywaniu ruchu i świeżego powietrza oraz na różnorodnych zabiegach terapeutycznych opartych na środkach naturalnych (działanie światłem, wodą, ciepłem, zimnem). W nurcie przyrodolecznictwa wykorzystywano także zioła i preparaty naturalne, a niekiedy stosowano różne, niemedyczne metody lecznicze, jak homeopatię, magnetyzm, hipnotyzm, a przede wszystkim hydroterapię.

Pod koniec XIX w. przyrodolecznictwo, w jego różnych formach i przejawach, nabrało znamion ruchu społecznego o reformatorskim znaczeniu. Jego przedstawiciele zaczęli do odnowy życia „zgodnie z zasadami natury”, sprzeciwiali się ideom i trendom ówczesnej cywilizacji, uważając ją za niemoralną i prowadzącą do degeneracji ludzkości⁴. Wielu jego zwolenników promowało abstynencję od wszelkich używek (alkoholu, tytoniu, środków odurzających) oraz wstrzeźliwość seksualną. W literaturze przedmiotu przyjmuje się, że ruch przyrodolecznictwa wyrastał ze sprzeciwu wobec medycyny uniwersyteckiej, jej postępującej profesjonalizacji, i był wyrazem niezgody na zawłaszczanie leczenia przez środowisko lekarskie⁵. Koncepcyjnie sytuował się on w opozycji do medycyny alopacyjnej, propagowanej przez uniwersytety i rządy. Jego zwolennicy występowali przeciw farmakologii, ale także podważali sensowność specjalistycznego leczenia, promując podejście indywidualne i holistyczne⁶. Różnice były zatem zasadnicze i wyływały z innego rozumienia choroby i zdrowia⁷. W „Przewodniku Zdrowia” wyjaśniano:

Przyrodolecznictwo bowiem nie upatruje w chorobie nic złego, lecz przeciwnie czynnik wysoce zbawienny dla człowieka. Każda gorączka, każda grypa itp. są usiłowaniami samolecznictwa natury ludzkiej, w braku których ta ostatnia przedwcześnie uległaby zagładzie⁸.

2 Por. R. Jütte, *Historia medycyny alternatywnej. Od magii do naturalnych metod leczenia*, tłum. K. Jachimek, E. Ptaszyńska-Sadowska, Warszawa 2001, s. 39, 72; S.E. Cayleff, *Nature's Path*, s. 15–19.

3 Por. R. Jütte, *Historia medycyny alternatywnej*, s. 39–40.

4 N. Durbach, *Bodily Matters. The Anti-Vaccination Movement in England 1853–1907*, Durham, London 2005, s. 134.

5 Por. ibidem, s. 28–34.

6 Por. S. Breyer, *Co to jest przyrodolecznictwo?*, „Zdrowe Życie” 1914, nr 4, s. 6–8.

7 Por. W. Klimaszewski, *Różne sposoby leczenia oraz ich wzajemna wartość*, „Przewodnik Zdrowia” 1905, nr 12, s. 201–216; *Zdania o znaczeniu naturalnego leczenia dr Walsera*, „Przewodnik Zdrowia” 1896, nr 8, s. 57–58.

8 *Co to jest choroba?*, „Przewodnik Zdrowia” 1908, nr 1, s. 23.

Uznając zdolność człowieka do samoleczenia, przyrodolecznicy podważali autorytet medycyny⁹. Polski przedstawiciel tego nurtu, Konstanty Moes-Oskragiełło uważał, że „każdy powinien stać się sam własnym lekarzem”¹⁰.

W praktyce w połowie XIX w. opozycja między medycyną kliniczną a przyrodolecznictwem nie była aż tak ostra¹¹. Profesjonalizacja medycyny przebiegała stopniowo, środowisko lekarskie, zwłaszcza to oddalone od uniwersytetów, nierzadko przyjmowało i stosowało zasady naturalnego leczenia. Wielu lekarzy zakładało kliniki przyrodolecznicze i promowało „terapię bez lekarstw”. Poza tym w niektórych aspektach (np. w zakresie higieny) zalecenia przyrodolecznicze były zbieżne z rekomendacjami medycznymi. Inne, jak np. hydroterapię, stopniowo włączano do praktyki medycznej jako terapię komplementarną¹².

Dziewiętnastowieczne przyrodolecznictwo było zróżnicowane także pod innym względem¹³. Mimo że wśród entuzjastów tego nurtu znajdowało się wielu lekarzy, to jednak otwarty rynek medyczny i brak ścisłej kontroli nad opieką zdrowotną sprzyjały działalności różnego typu uzdrowicieli, którzy zafascynowani ideami przyrodoleczniczymi, zajmowali się leczeniem¹⁴. Byli wśród nich również laicy, zainteresowani tylko zyskiem płynącym z popularności naturalnych metod leczenia. W drugiej połowie XIX w. w całej Europie i w Stanach Zjednoczonych mnożyły się kliniki naturalnego leczenia, zakładane przez zawodowych lekarzy, ale też samozwańczych uzdrowicieli. Wydawano broszury, poradniki i czasopisma, które cieszyły się dużą popularnością¹⁵.

Medycyna uniwersytecka zarzucała przyrodolecznictwu nienaukowość, brak rzetelnych podstaw do stosowania konkretnych terapii i sytuowała je pośród znachorstwa i szarlatanerii. Jednak na przełomie XIX i XX w. przyrodolecznictwo, które – jak można wnioskować – głosiło bardziej zrozumiałą i spójną z potocznymi wyobrażeniami koncepcję zdrowia, osiągnęło apogeum popularności wśród różnych grup i warstw społecznych. W Cesarstwie Niemieckim, jak stwierdza Avi Sharma, stało się ruchem masowym¹⁶. Obok homeopatii i magnetyzmu było jedną z rozpowszechnionych form niemedycznego leczenia i jako takie, stanowiło istotny element kultury medycznej XIX w. Przyrodolecznictwo odegrało również istotną rolę w dziewiętnastowiecznym dyskursie antyszczepionkowym, a zwolennicy naturalnego leczenia mieli swój znaczący udział w formułowaniu i upowszechnianiu argumentów przeciwko szczepieniom. Wprowadzana od początku XIX w. metoda wakcynacji wzbudzała wiele kontrowersji i debat nie tylko w środowi-

9 Por. N. Durbach, *Bodily Matters*, s. 26.

10 K. Moes-Oskragiełło, *Nauka leczenia jako umiejętność oparta na podstawie przyrodzonej w przeciwieństwie do sztuki lekarskiej, czyli medycyny*, Warszawa 1885, s. 5.

11 Por. R. Jütte, *Historia medycyny alternatywnej*, s. 37–38.

12 Pierwsza katedra hydroterapii powstała w Wiedniu z inicjatywy Wilhelma Winternitza (1835–1917), autora pracy o klinicznych podstawach hydroterapii (*Die Hydropathie auf Physiologischer und Klinischer Grundlage*, Wiedeń 1877). Por. A. Napierała, *Higiena prywatna w polskich publikacjach popularnych i popularnonaukowych w drugiej połowie XIX i na początku XX w. Koncepcje i porady*, Poznań 2018, s. 313.

13 Por. S.E. Cayleff, *Nature's Path*, s. 2.

14 N. Durbach, *Bodily Matters*, s. 15.

15 Przykładem tego rodzaju prac jest podręcznik naturalnego leczenia *Nowe leczenie przyrodne* [...] (*Das Neue Heilvaren Lehrbuch der naturgemäßen Heilweise und Gesundheitspflege*) Fridricha Eduarda Bilza (1842–1922), z zawodu tkacza i kupca, wydany w 1888 r., który przetłumaczony został na kilkanaście języków i stał się ogromnym sukcesem wydawniczym. Zob. F.E. Bilz, *Nowe leczenie przyrodne: książka do nauczania i podręcznik leczenia przyrodniczego i ochrony zdrowia*, Lipsk 1903 (setne jubileuszowe wydanie).

16 A. Sharma, *We Lived for the Body. Natural Medicine and Public Health in Imperial Germany*, New York 2014, s. 11.

sku lekarskim¹⁷. Z jednej strony wywoływała entuzjazm i nadzieję na pokonanie epidemii ospy, które wciąż z różnym natężeniem powracały w Europie i na innych kontynentach, z drugiej budziła strach oraz nieufność części społeczeństwa. Poddawano w wątpliwość samą metodę, jej skuteczność oraz kwestionowano konieczność powszechnych szczepień. W drugiej połowie stulecia, gdy rządy wprowadzały obowiązkowe szczepienia w ramach tworzących się systemów ochrony zdrowia, sprzeciw ten nabierał na sile¹⁸. W wielu państwach powstawały stowarzyszenia, które formowały ówczesny ruch przeciwników szczepień¹⁹. W Wielkiej Brytanii to zjawisko, dobrze opisane w historiografii, zaczęło kształtować się po 1840 r. wraz z wprowadzeniem ustawy, która zakazywała wariolacji i zapewniała bezpłatne szczepienia dla ubogich²⁰. Kolejne brytyjskie ustawy (z lat 1853, 1867, 1871, 1874) zaostrzały wymóg szczepień. Prawo z 1853 r. wprowadziło obowiązek szczepień dla wszystkich niemowląt w ciągu pierwszych trzech miesięcy życia i przewidywało karę grzywny lub więzienia dla rodziców uchylających się od tego obowiązku. Ustawa z 1867 r. rozszerzała obligatoryjne szczepienia do 14 roku życia i utrzymywała system penalizacji²¹. W efekcie przeciwnicy szczepień powołali w Londynie Ligę Antyszczepionkową (*Anti-Vaccination League*, 1869 r.) oraz Ligę Przeciw Przymusowym Szczepieniom (*National Anti-Compulsory Vaccination League*, 1874 r.). Pojawiły się też czasopisma o charakterze antyszczepionkowym, m.in.: „Anti-Vaccinationist” (1869 r.), „The National Magazine Against Compulsory Vaccination Reporter” (1874 r.) oraz „Vaccination Inquirer” (1879 r.)²². Opór i niezadowolenie przeciwników szczepień w Wielkiej Brytanii najpełniej wyraził się podczas demonstracji w Leicester w 1885 r., w których wzięło udział ponad 100 000 osób²³. Przyczyniły się one do złagodzenia postawy rządu, który cztery lata później zdecydował się na powołanie królewskiej komisji do zbadania argumentów zwolenników i przeciwników metody Jennera²⁴. Raporty komisji stanowiły oficjalną wykładnię rządu w kwestii szczepień i stały się podstawą ostatniej ustawy z XIX w. (1898 r.), która wprowadzała klauzulę sumienia i dopuszczała zwolnienie z obowiązku szczepień, jednocześnie zwracając uwagę na standardy i jakość ich przeprowadzania²⁵. Przykład brytyjski pokazuje, że kwestia obowiązkowych szczepień nie była sprawą marginalną, lecz istotnym dylematem

17 Historia szczepień rozpoczęła się wraz z przedstawieniem w 1796 r. w Towarzystwie Królewskim w Londynie artykułu Edwarda Jennera, w którym opisał swój eksperyment związany z krowianką. Szczepienie krowianką miało dawać odporność na ospę prawdziwą (łac. *variola vera*). Na początku XIX w. metodę Jennera, którą uznano za skuteczną i bardziej bezpieczną niż dotychczas stosowana wariolacja, zaczęto ją upowszechniać w Europie i w Stanach Zjednoczonych.

18 O relacjach państwo a epidemie zob. B. Płonka-Syroka, *Problem chorób zakaźnych w okresie nowożytnym i współczesnym jako element polityki państwowej*, [w:] *Leczyć, uzdrawiać, pomagać*, red. B. Płonka-Syroka, A. Syroka, Wrocław 2007 (Studia z Dziejów Kultury Medycznej, t. 11), s. 176.

19 Por. N. Durbach, *Bodily Matters*, s. 7.

20 A. Beck, *Issues in the Anti-Vaccination Movement in England*, „Medical History” 1960, nr 4, s. 310–321; D. Porter, R. Porter, *The Politics of Prevention: Antivaccinationism and Public Health in Nineteenth Century England*, „Medical History” 1988, nr 32, s. 231–252; N. Durbach, *Bodily Matters*, s. 10–11.

21 W 1871 r. uchwalono kolejną ustawę, która wprowadzała administracyjną kontrolę szczepień wykonywaną przez urzędników ds. szczepień. Ibidem, s. 11.

22 Do pierwszych przedstawicieli ruchu antyszczepionkowego w Anglii należeli: Benjamin Moseley (1742–1819), John Gibbs (1811–1875), William Tebb (1830–1917). Por. ibidem, s. 39–40.

23 Od lat sześćdziesiątych XIX w. prężnie funkcjonowało tam stowarzyszenie przeciwników szczepień, a samo Leicester stało się symbolem ówczesnego ruchu antyszczepionkowego, Por. D. Porter, R. Porter, *The Politics of Prevention*, s. 246–247.

24 R.M. Wolfe, L.K. Sharp, *Anti-vaccinationists Past and Present*, „British Medical Journal” 2002, nr 325, s. 431.

25 N. Durbach, *Bodily Matters*, s. 10.

społecznym. Nadja Durbach w pracy poświęconej ruchowi antyszczepionkowemu w dziewnastowiecznej Anglii stwierdziła, że pod koniec XIX w. problem szczepień był na tyle rozpowszechniony, że odgrywał centralną rolę w obszarze ówczesnej „polityki ciała”²⁶.

W innych państwach europejskich m.in. w Szwecji, w której na początku XIX w. z dużym sukcesem wprowadzono obowiązek szczepień, jak i w Cesarstwie Niemieckim (obowiązek szczepień od 1874 r.) zachodziły podobne procesy, które nasilały się pod koniec XIX w.²⁷ W Stanach Zjednoczonych, jak stwierdził Martin Kaufman, sprzeciw wobec szczepień narastał od lat pięćdziesiątych XIX w. i podobnie jak w innych krajach inicjowany był przez lekarzy – zwolenników naturalnych metod leczenia²⁸. W 1879 r. powstało Amerykańskie Towarzystwo Antyszczepionkowe (*Anti-Vaccination Society of America*), trzy lata później powołano Ligę Antyszczepionkową Nowej Anglii (*Anti-Vaccine League of New England*), a w 1885 r. Ligę Antyszczepionkową Nowego Jorku (*Anti-Vaccine League of New York*). Działania ich członków doprowadzały do uchylecia prawa o obowiązku szczepień w kilkunastu stanach²⁹. Przeciwnicy wakcynacji spotykali się na międzynarodowych zjazdach, pisali petycje do rządów w sprawie uchylecia obowiązujących ustaw, walczyli o swoje prawa w salach sądowych. Problem obowiązkowych szczepień wkraczał też w sferę polityki, pojawiał się w programach wyborczych niektórych partii lub poszczególnych kandydatów³⁰. Wydawano broszury i pamflety, a w wielu miastach dochodziło do zamieszek, buntów i różnych form oporu³¹. Poglądy sprzeciwiające się szczepieniom nie zawsze odwoływały się do argumentacji medycznej czy zdrowotnej. Często miały podłoże ideowe, religijne, a także polityczne, a ich zwolennicy pochodzili z różnych grup społecznych. Prym wśród nich wiedli zwolennicy niemedycznego leczenia i wegetarianizmu, obrońcy zwierząt i przeciwnicy wiwisekcji, a także zaangażowani politycznie działacze, którzy kwestię szczepień włączali do swoich antysemitkich czy klasowych poglądów. Środowisko lekarskie również nie było w tym względzie jednomyślne, co stawało się dodatkowym i silnym argumentem dla przeciwników szczepień.

Główny sprzeciw wobec szczepień wynikał z poczucia zbyt daleko posuniętej ingerencji państwa w życie rodziny i naruszenia wolności osobistej obywateli, ale jego podstawą było przekonanie o wysokiej szkodliwości szczepionek oraz ich nieskuteczności³². Metoda, która polegała na wprowadzeniu do organizmu „materii choroby”, wydawała się zaprzeczeniem idei profilaktyki i leczenia. Ponadto skarżono się na złą jakość szczepionki oraz na sposób zaszczepiania, który pozostawiał blizny na ciele. Przeciwnicy szczepień uważali, że oспа może być mniej groźna niż powikłania poszczepienne, które z powodu braku higieny, zwłaszcza podczas masowych szczepień, przyczyniały się do przenoszenia i wywoływania innych chorób. Przywoływano dane statystyczne chorych na ospę, a uprzednio

26 Ibidem, s. 4; zob. też D. Porter, R. Porter, *The Politics of Prevention*, s. 231.

27 Pierwsze obowiązkowe szczepienia wprowadzono już w 1807 r. w Hesji i Bawarii. Por. P. Henneck, *Vaccination Policy Against Smallpox 1835–1914. A Comparison of England with Prussia and Imperial Germany*, „Social History of Medicine” 1998, t. 11, nr 1, s. 56; C. Huerkamp, *The History of Smallpox Vaccination in Germany: A First Step in the Medicalization of the General Public*, „Journal of Contemporary History” 1985, t. 20, nr 4, s. 623.

28 M. Kaufman, *The American Anti-Vaccinationists and Their Arguments*, „Bulletin of the History of Medicine” 1967, t. 41, nr 5, s. 464. Zob. też K. Tolley, *School Vaccination Wars: The Rise of Anti-Science in the American Anti-Vaccination Societies, 1879–1929*, „History of Education Quarterly” 2019, t. 59, nr 2, s. 161–194.

29 R.M. Wolfe, L.K. Sharp, *Anti-vaccinationists*, s. 431.

30 Por. A. Sharma, *We Lived for the Body*, s. 61.

31 Por. C. Huerkamp, *The History of Smallpox Vaccination*, s. 628.

32 Por. *Czy prawnie można być zmuszonym do szczepienia?*, „Przewodnik Zdrowia” 1907, nr 4, s. 89.

zaszczepionych, które miały potwierdzać słabą skuteczność szczepionek oraz epatowano przykładami chorób i śmierci spowodowanych przez szczepienie³³. Wymienione wyżej poglądy pojawiały się w ówczesnym piśmiennictwie antyszczepionkowym. Trzeba jednak zaznaczyć, że lęk i niechęć do całej procedury charakteryzował też (lecz nie tylko) społeczeństwa mniej wyedukowane, wśród których strach przed wakcynacją wyrastał z niskiego zaufania do lekarzy i medycyny. Łączył się on z przeświadczeniem, że szczepionki powodują choroby i nierzadko doprowadzają do śmierci.

Głoszone przez oponentów szczepień przekonanie, że istnieją inne, skuteczne i bezpieczne sposoby pozwalające na zwalczanie epidemii oraz pokonanie ospy, korespondoowało z ideami i zasadami przyrodolecznictwa. Jego zwolennicy mieli wobec szczepień jasno określone i zdecydowanie negatywne stanowisko. Uważali, że szczepienia nie mają podstaw naukowych i stwarzają zagrożenie dla zdrowia i życia. Co więcej, utrzymywali, że są one całkowicie zbędne. Wszystkie bowiem choroby, w tym również ospę, można było – ich zdaniem – wyleczyć naturalnymi środkami i sposobami. W publikacjach popularyzujących leczenie przyrodne prowadzono nieustanną polemikę ze zwolennikami wakcynacji, objaśniano argumenty, nagłaśniano negatywne przykłady poszczepiennych komplikacji zdrowotnych i nawoływano do sprzeciwu wobec obowiązku szczepień.

Na przełomie XIX i XX w. przyrodolecznictwo miało także swoich licznych zwolenników na ziemiach polskich i wśród Polaków mieszkających za granicą. Fascynacja nurtem przyrodoleczniczym nie ominęła również polskiego środowiska lekarskiego. Powstawały kliniki, w których stosowano leczenie dietą, powietrzem, ruchem i wodą (najbardziej znaną jest klinika Apolinarego Tarnawskiego w Kosowie Huculskim). Wydawano poradniki naturalnego leczenia — najczęściej tłumaczenia zagranicznych autorów, zielniki i czasopisma³⁴. Jednym z pierwszych i najdłużej ukazujących się polskojęzycznych czasopism propagujących naturalne leczenie był miesięcznik „Przewodnik Zdrowia”, którego dalsza część tytułu brzmiała: „pismo o pielęgnowaniu zdrowia i sposobowi życia według praw i wskazówek przyrody”³⁵. „Przewodnik Zdrowia” wydawany był w Berlinie od 1895 r., a według informacji podanej przez Teresę Ostrowską, ukazywał się do 1914 r.³⁶. Twórcą i redaktorem czasopisma był August (Augustyn) Czarnowski (1861–1934), lekarz stomatolog (bez wykształcenia uniwersyteckiego), zwolennik homeopatii, wegetarianizmu

33 Por. *Pogląd lekarzy francuzkich na szczepienie ospy*, „Przewodnik Zdrowia” 1905, nr 10, s. 183; *Wypadek czarnej ospy*, „Przewodnik Zdrowia” 1899, nr 5, s. 40; *Ospa. Ospica*, „Przewodnik Zdrowia” 1907, nr 3, s. 57–63. *Dwa przypadki drgawek ogólnych po zaszczepieniu ospy*, „Przewodnik Zdrowia” 1902, nr 10, s. 79.

34 Wśród znanych lekarzy-zwolenników przyrodolecznictwa i autorów poradników leczenia naturalnego można wymienić: Juliusza Bandrowskiego, Stanisława Breyera, Walentego Miklaszewskiego, Józefa Drzewieckiego, Apolinarego Tarnawskiego.

35 Pismo zmieniło podtytuł i od 1902 r. nosi nazwę „Przewodnik Zdrowia: miesięcznik poświęcony pielęgnowaniu zdrowia i sposobowi życia, według praw i wskazówek przyrody”, a od 1904 r. „Przewodnik Zdrowia: miesięcznik poświęcony pielęgnowaniu zdrowia według praw przyrody”.

36 T. Ostrowska, *Polskie czasopiśmiennictwo lekarskie w XIX w. (1800–1900). Zarys historyczno-bibliograficzny*, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1973, s. 165–166. Według informacji zawartej w Polskim Słowniku Biograficznym „Przewodnik Zdrowia” ukazywał się do 1922 r. Nie zachowały się numery czasopisma z lat 1914–1922, dlatego można sądzić, że jest to informacja błędna i być może dotyczy funkcjonowania wydawnictwa „Przewodnik Zdrowia”. Według wykazów bibliograficznych BN zachował się numer 1/2 „Przewodnika Zdrowia” wydany w Zakopanem w 1929 r. Kwestia ciągłości wydawniczej i formy czasopisma wymaga wyjaśnienia. Por. też A. Mańkowski, *Czarnowski Augustyn*, PSB t. 4, Kraków 1938, s. 235, wersja internetowa: *Internetowy Polski Słownik Biograficzny*, www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/augustyn-czarnowski [dostęp 26.06.2020].

i znawca zielarstwa³⁷. August Czarnowski założył także dobrze prosperujące wydawnictwo o tym samym tytule, publikujące prace z kręgu przyrodolecznictwa³⁸. Wśród nich były książki i poradniki jego autorstwa, w których zachęcał do odnowy życia „na prawach natury” i zasadach higieny oraz przestrzegał przed rozwiązłością seksualną i masturbacją³⁹. Czarnowski był też autorem popularnego zielnika⁴⁰. Jego pierwsza żona Maria, która zajmowała się leczeniem naturalnym, magnetyzmem i hipnozą, była z kolei autorką książek poświęconych kuchni wegetariańskiej⁴¹. W 1912 r. wydawnictwo Czarnowskiego wydało kilka numerów pierwszego polskiego czasopisma dla zwolenników wegetarianizmu pt. „Jarskie Życie”. Oprócz wydawnictwa Czarnowski założył spółkę – Instytut „Hygieia”, która zajmowała się produkcją i sprzedażą różnego rodzaju produktów leczniczych i spożywczych (herbaty, kakao, tynktury ziołowe), reklamowanych jako naturalne i wytwarzanych zgodnie z zaleceniami przyrodolecznictwa. Prowadził w Berlinie gabinet dentystryczny oraz pensjonat, aktywnie działał w środowisku niemieckiej Polonii, był też uczestnikiem kilku kongresów poświęconych homeopatii⁴².

Czarnowski założył „Przewodnik Zdrowia” przebywając na emigracji w Niemczech, gdzie wówczas idee naturalnego leczenia przeżywały szczyt popularności. Już w latach trzydziestych XIX w. powstawały niemieckie stowarzyszenia i organizacje promujące naturopatię (*Naturheilkunde*)⁴³. W 1869 r. wprowadzono ustawę handlową, która pozwalała zajmować się leczeniem nie tylko zawodowym lekarzom, co przyczyniło się do rozwoju różnych form i metod leczniczych⁴⁴. O skali popularności ruchu naturalnego leczenia w Niemczech świadczą nie tylko powstające w tym czasie zakłady i lecznice oferujące terapie naturalne na niemal wszystkie dolegliwości, ale też liczne organizacje i stowarzyszenia. W 1889 r. powołano Niemiecką Ligę Ochrony Zdrowia i Niemedycznych Stowarzyszeń Leczniczych (*Deutscher Bund der Vereine für Gesundheitspflege und arzneilose*

37 T. Ostrowska, *Polskie czasopiśmiennictwo*, s. 253; eadem, *Z dziejów czasopiśmiennictwa medycznego w Polsce*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1968, t. 7, 2, s. 78, 81.

38 Były to m.in. prace: *Sposoby i przepisy lecznictwa przyrodniczego: zwięzły opis zabiegów i zastosowań lecznictwa przyrodniczego ze szczególnym uwzględnieniem najnowszych sposobów*, Berlin 1909; *Rajstwo, czyli Błogość odżywiania się surowymi roślinami: niezbędne uzupełnienie każdej książki kucharskiej*, Berlin 1904; *Nasze obyczaje weselne ze stanowiska higieny*, Berlin 1909; *Biegunki i zaparcia: jak powstają, jak je leczyć*, Berlin 1905; *Choroby dziecięce a mianowicie odra, żarnice, szkarlatyna i błonica, koklusz itp., powstawanie tych chorób, zapobieganie im jako też przyrodne leczenie tychże*, Berlin 1907; *Przestrogi i rady zdrowotne dla dorosłej młodzieży: rzecz opracowana przez grono lekarzy*, Berlin [ca. 1905]; *Prawo żeńskie w społeczeństwie: przyczynek do rozwiązania t.zw. „kwestji kobiecej” na zasadach przyrodzonych*, Berlin 1909; J. Jastrzębowski, *Historja ruchu jarskiego w Polsce*, Berlin 1912; *Hypnotyzm i suggestja: krótkie popularne wskazówki do hipnotyzowania [...]*, Berlin 1907; *Pijaczę choroby i leczenie wedle zasad przyrodolecznictwa*, Berlin 1911.

39 Zob. *Wpływ diety na długość życia*, Berlin 1910; *Onanizm; (samogwałt, samienie się, marnopłcenie, nijactwo): objawy, przyczyny, następstwa*, Berlin 1904; *Jak uświadamiać młodzież o życiu płciowym?*, Berlin 1904; *Życie płciowe i jego znaczenie ze stanowiska zdrowotno-obyczajowego*, Berlin 1904; *Zakon małżeństwa, czyli Rozbiór obowiązków małżeńskich ze stanowiska zdrowotności jednostkowej i społecznej: katechizm dla małżonków oraz dla osób mających wejść w związku małżeńskie*, Berlin 1910; *Kąpiele powietrzno-słoneczne i ich znaczenie dla zdrowia naszego oraz praktyczne wskazówki do urządzenia i używania tychże*, Berlin 1918.

40 Zob. A. Czarnowski, *Zielnik lekarski, czyli Opis 125 ziół używanych w lecznictwie z podaniem ich uprawy i zastosowania*, Berlin 1912.

41 *Adresy przedstawicieli naturalnego lecznictwa*, „Przewodnik Zdrowia” Dodatek 1897, nr 6.; M. Czarnowska, *Jarska kuchnia zawierająca wypróbowane przepisy przyrządzania smacznych a zdrowych potraw roślinnych oraz naukowe uzasadnienie jarstwa a zdrowych potraw roślinnych oraz naukowe uzasadnienie jarstwa*, Berlin 1896; eadem, *Mały kucharz jarski: książka zawierająca wypróbowane przepisy przyrządzania smacznych*, Berlin 1904.

42 A. Mańkowski, *Czarnowski Augustyn*, s. 235.

43 A. Sharma, *We Lived for the Body*, s. 6.

44 R. Jütte, *Historia medycyny alternatywnej*, s. 45.

Heilweise), która na początku XX w. liczyła ponad 100 tysięcy członków⁴⁵. Okoliczności te z pewnością wywarły wpływ na zainteresowania Czarnowskiego i powołanie przez niego czasopisma o takim właśnie profilu. Podzielał on bowiem przekonanie przyrodoleczników, że oferowany przez ówczesną cywilizację styl życia miał negatywny wpływ na zdrowie i prowadził do degeneracji społecznej. Przeświadczenie to wyrażone zostało w krótkiej odezwie zawartej na stronie tytułowej pierwszego numeru czasopisma: „Wzmagającemu się zwyrodnieniu ludzi zapobiedz można jedynie w ten sposób, iż ogół ich zabierze się do pracy nad pielęgnowaniem zdrowia według praw i wskazówek przyrody”⁴⁶. Podstawowym celem „Przewodnika” było zatem propagowanie zasad zdrowego trybu życia, higieny i przyrodolecznictwa⁴⁷. Pismo, jak głosiła reklama, skierowane było „do wszystkich zawodów i stanów”. Niemal misyjny charakter „Przewodnika Zdrowia” wyrażał się również w tym, że był on bezpłatnie rozdawany – jak pisano – „osobom prawdziwie ubogim”⁴⁸. W miesięczniku publikowano krótkie teksty o znaczeniu poradnikowym: artykuły, których autorami oprócz Czarnowskiego byli polscy i niemieccy lekarze z nim współpracujący (m.in. Józef Drzewiecki, Karol Zaleski, Wiktor Klimaszewski), streszczenia wykładów i opracowań z zakresu przyrodolecznictwa, a w rubryce poświęconej piśmiennictwu informowano o pracach związanych z tematyką zdrowia i poddawano je ocenie⁴⁹. W „Przestrobach i radach” udzielano konkretnych wskazówek, w jaki sposób należy postępować, by zachować zdrowie. Z kolei w działach „Rozmaitości” i „Kronika” informowano o nowych teoriach, odkryciach i ciekawostkach, a niekiedy odnoszono się do zagadnień dotyczących zdrowia i opieki zdrowotnej omawianych w polskich i niemieckich czasopismach. W kolumnie zatytułowanej „Z chwil bieżących”⁵⁰ relacjonowano wydarzenia, które wiązały się z poruszaną w miesięczniku tematyką. Większość tekstów nie była podpisywana, w nielicznych pojawiały się inicjały autorów. Wiele z nich pisanych było przez samego redaktora⁵¹. Czasopismo miało także swój dział ogłoszeń w formie dodatku, w którym pojawiały się m.in. reklamy środków produkowanych przez spółkę Czarnowskiego oraz reklamy lecznic i klinik przyrodoleczniczych.

Kwestia szczepień pojawiła się w „Przewodniku Zdrowia” już w 1895 r.⁵² W każdym kolejnym roczniku publikowano co najmniej kilka artykułów, informacji lub wzmianek dotyczących wakcynacji. Wśród nich były streszczenia wykładów, przemówień, relacje z wydarzeń i krótkie teksty, które omawiały aspekty zdrowotne związane z ospą i szczepieniami. Najczęściej jednak doniesienia na temat szczepień pojawiały się w rubrykach „Z chwil bieżących”, „Kronika” i „Rozmaitości” i były reakcją na wydarzenia, które miały miejsce głównie na terenie Niemiec, czasami odnoszono się do spraw polskich np. informowano o zachorowaniach na ospę, działalności instytutów szczepień oraz obowiązują-

45 A. Sharma, *We Lived for the Body*, s. 6.

46 Strona tytułowa, „Przewodnik Zdrowia” 1895, nr 1. W kolejnych rocznikach cytaty na stronie tytułowej ulegały zmianie. Od 1896 r. na stronie tytułowej zamieszczano cytaty z dzieł Jana Kochanowskiego i Adama Mickiewicza, od 1897 r. cytaty „Szanujmy prawa przyrody, a wszelkie szczęście sobie zapewnimy”.

47 Por. A. Napierała, *Higiena prywatna*, s. 98–99.

48 Por. T. Ostrowska, *Polskie czasopiśmiennictwo*, s. 167.

49 Zob. np. *Wydawnictwo groszowe*, „Przewodnik Zdrowia” 1896, nr 6, s. 48.

50 Dział ten pojawił się w pierwszym numerze 1896 r. Zob. „Przewodnik Zdrowia” 1896, nr 1, s. 7.

51 T. Ostrowska, *Polskie czasopiśmiennictwo*, s. 253.

52 Zob. *Przeciw szczepieniu ospy*, „Przewodnik Zdrowia” 1895, nr 3, s. 24; *Kalendarz Macierzy Polskiej na r. 1896*, „Przewodnik Zdrowia” 1895, nr 5, s. 38.

cym w Królestwie Polskim lub w Galicji prawie w tym zakresie⁵³. W formie ciekawostek podawano też krótkie wiadomości z innych krajów, np. o karach nakładanych na tych, którzy szczepień unikali, lub o miejscach występowania epidemii ospy. Każde znaczące wydarzenie związane z tematyką szczepień było komentowane, m.in. kongresy przeciwników szczepień⁵⁴, powołanie nowych stowarzyszeń, petycje antyszczepionkowe do rządów, procesy sądowe oponentów szczepień (np. proces Reinholda Gerlinga⁵⁵), czy obchody setnej rocznicy wynalezienia szczepionki przez Jennera⁵⁶. Informowano też o nowych ustawach i prawach nakładających obowiązek szczepień lub ich znoszących, które ustanawiane były w innych państwach, jednocześnie krytykowano wszelkie formy przymusu w tym względzie⁵⁷. Należy podkreślić, że problem szczepień nie był wiodącym tematem w „Przewodniku Zdrowia”, najczęściej pojawiał się w formie wzmianek i krótkich informacji⁵⁸. Gros tekstów i przekazów miało spełniać funkcje informujące i uświadamiające czytelników o zagrożeniach wynikających ze szczepień. Pisano o ich negatywnym wpływie na zdrowie, nagłaśniano przykłady powikłań i zgonów poszczepiennych oraz podważano sens szczepień, wskazując na znikomą skuteczność i błędne lub fabrykowane statystyki tworzone przez urzędy zdrowia⁵⁹. Na łamach miesięcznika podawano przykłady miast i krajów, które mimo obowiązku szczepień wciąż zmagaly się z epidemiami ospy⁶⁰. Objasniano też, w jaki sposób należy postępować w przypadku przymusowego szczepienia oraz jak leczyć ospę metodami przyrodolecznictwymi⁶¹. Przykładowe tytuły artykułów i informacji jednoznacznie określają stanowisko redakcji czasopisma wobec szczepień: *W jaki sposób ochronić można dzieci od szkodliwych następstw szczepienia ospy?* (1897 r.); *O ujemnym działaniu szczepienia ospy na budowę i trwałość zębów* (1899 r.); *Czy prawnie można być zmuszonym do szczepienia?* (1907 r.); *Jak zmniejszać szkodliwe następstwa zaszczepienia ospy* (1907 r.); *Ospa w Niemczech „ochronnie zaszczepionych”* (1898 r.); *Smutne następstwa szczepienia ospy niby „ochronnej”* (1903 r.).

53 Np. polecając na łamach „Przewodnika” pracę Odonu Bujwida *O przyczynach i zapobieganiu chorobom zaraźliwym* (Kraków 1895), redakcja zaznaczała, że prosi o usunięcie z niej fragmentu, który mówił o „szczepionkach wytwarzających odporność”. „Przewodnik Zdrowia” 1896, nr 6, s. 46.

54 *Zasady i uchwały w sprawie szczepienia ospy przyjęte na kongresie berlińskim*, „Przewodnik Zdrowia” 1899, nr 11, s. 84–85.

55 Proces Reinholda Gerlinga (1863–1930), zwolennika przyrodolecznictwa, przeciwnika szczepień, autora wielu poradników z zakresu naturalnego leczenia, spirytyzmu, hipnozy miał miejsce w 1896 r. Gerling został aresztowany za głoszenie poglądów przeciw obowiązkowym szczepieniom. W trakcie procesu został uniewinniony, co stało się dodatkowym argumentem dla przeciwników szczepień. Zob. *Przymusowe szczepienie*, „Przewodnik Zdrowia” 1896, nr 9, s. 69; *Zwycięstwo Pyrrhusowe*, „Przewodnik Zdrowia” 1896, nr 12, s. 96–97.

56 R.W., *Hańba przymusowemu szczepieniu ospy!*, „Przewodnik Zdrowia” 1896, nr 2, s. 12–13; *Kongres wszechświatowy w sprawie szczepienia ospy!*, „Przewodnik Zdrowia” 1899, nr 10, s. 76–78; *Żałobny obchód setnej rocznicy szczepienia ospy ze względu na liczbę ofiar*, „Przewodnik Zdrowia” 1896, nr 5, s. 40.

57 Zob. np. (R.K.) *W państwie przymusu szczepienia ospy*, „Przewodnik Zdrowia” 1901, nr 6, s. 6; *Przeszło 1000 mandatów karnych*, „Przewodnik Zdrowia”, 1898, nr 3, s. 23; *„Obowiązkowe” szczepienie ospy w Królestwie*, „Przewodnik Zdrowia” 1904, nr 3, s. 47.

58 *Szczepienie ospy w Królestwie*, „Przewodnik Zdrowia” 1899, nr 4, s. 25–27.

59 *Zab. Za szczepieniem ospy*, „Przewodnik Zdrowia” 1896, nr 3, s. 22; *Szczepienie ospy a kazalnica*, „Przewodnik Zdrowia” 1902, nr 6, s. 44–45; *Ospa w r. 1907 – w Niemczech – „ochronnie” zaszczepionych*, „Przewodnik Zdrowia” 1908, nr 9, s. 252.

60 *Ospa w Niemczech „ochronnie zaszczepionych”*, „Przewodnik Zdrowia” 1898, nr 8, s. 60–61; *Wzmoczenie ospy w Niemczech „ochronnie” zaszczepionych*, „Przewodnik Zdrowia” 1904, nr 9, s. 138; *Nowe zatrucie materją ospową*, „Przewodnik Zdrowia” 1904, nr 9, s. 143; *Epidemia ospowa w Prusiech wzmagą się coraz bardziej*, „Przewodnik Zdrowia” 1908, nr 3, s. 96.

61 Np. *Jak zmniejszać szkodliwe następstwa zaszczepienia ospy?*, „Przewodnik Zdrowia” 1907, nr 4, s. 90–92.

W „Przewodniku” przywoływano opinie lekarzy, którzy byli zwolennikami przyrodolecznictwa i jednocześnie przeciwnikami szczepień. Cytowano ich wypowiedzi, w których szczepienia nazywano „hańbą”, „przekleństwem”, „zbrodnią przeciw całej ludzkości”, „szwindlem”, „niebezpiecznym hokus pokus”, „humbugiem”, a także „barbarzyństwem”⁶². Za Sebastianem Kneippem powtarzano, że szczepienia są przejawem niesprawiedliwości społecznej. Lekarzy propagujących szczepienia określano „szczepnikami”, a trudniących się szczepieniami felczerów – bardziej dosadnie – „szarlatanami”. W taki oto sposób w „Przewodniku” opisywano historię wynalezienia szczepionki:

Dopiero przez wyjawienie wielkiej tajemnicy owej krowiarki metoda ta zreformowaną została tak dalece, że dziś nie stare baby ani czarownice, ale patentowani doktorzy narzynają lancetą i zapuszczają ciało ropą, nazwaną limfą, z wrzodów cieliących wydobytą, i to przymusowo: najpierw ciała niewinnych i bezbronych niemowląt, a potem także wytresowanych „mowląt”. – Ba, doszliśmy dziś nawet do tego, że zaszczepowania takie wydawają się niektórym jako „ideał higieny i wiedzy lekarskiej”⁶³.

Analizując zamieszczone w „Przewodniku Zdrowia” wypowiedzi na temat szczepień ochronnych, można wyróżnić kilka powtarzających się w nich argumentów⁶⁴. Pierwszy i podstawowy mówił o szkodliwości szczepionki, którą wprost nazywano trucizną. Według przekazów „Przewodnika” szczepionka zanieczyszczała krew i tym samym zatruchiwała cały organizm, wywołując różne choroby⁶⁵. Dotyczyło to zwłaszcza dzieci, które nie miały dostatecznie wykształconych sił odpornościowych, by zwalczyć truciznę. Przekonywano, że to właśnie one są najbardziej narażone na negatywne następstwa poszczepienne⁶⁶.

Ledwo dziecię wyszło z rąk Stwórcy, gdy ciało jego ma dopiero nabyć siły do życia, a nabyć je zdolne, rozwijając się na podstawie zasad i praw przyrody przez dobroliwą i troskliwą opatrność ustanowionych, już ustawy ludzkie naprawiają jakoby błąd Stwórcy i zniewalają młode ciało do przyjęcia szkodliwego jadu⁶⁷.

Zgodnie z informacjami zawartymi w czasopiśmie zaszczepione dzieci zapadały na różne choroby, od szkarlatyny po krzywicę (chorobę angielską) i zdarzało się, że umierały⁶⁸. Dla poparcia tych opinii podawano przykłady różnych powikłań, a także zamieszczano fotografie dzieci przed i po szczepieniu, na których widoczne były jego negatywne skutki⁶⁹.

62 Por. Co sądzą doktorzy o szczepieniu ospy, „Przewodnik Zdrowia” 1898, nr 6, s. 45–47; Szczepienie ospy w Królestwie, „Przewodnik Zdrowia” 1899, nr 4, s. 25–27.

63 R.W., Hańba, s. 12–13.

64 Niektóre numery czasopisma nie zachowały się, dlatego analiza będąca podstawą artykułu obejmuje dostępne kompletne roczniki: 1896, 1897, 1898, 1899, 1900, 1901, 1902, 1903, 1904, 1907, 1908, 1909, 1910 oraz numery z lat: 1895, 1905, 1911, 1912, 1913, 1914. Stanowi to niemal 80% zbioru. Przyjęta chronologia artykułu nie obejmuje numeru 1/2 czasopisma, który ukazał się w 1929 r.

65 Por. Bakterje w limfie, „Przewodnik Zdrowia” 1896, nr 1, s. 6–7. O znaczeniu krwi w przyrodolecznictwie zob. N. Durbach, Bodily Matters, s. 30, 34, 121.

66 O ujemnem działaniu szczepienia ospy na budowę i trwałość zębów, „Przewodnik Zdrowia” 1899, nr 6, s. 45–46.

67 Ibidem, s. 45.

68 Por. np. Skutki szczepienia ospy, „Przewodnik Zdrowia” 1898, nr 10, s. 80.

69 Por. [b.t.], „Przewodnik Zdrowia” 1896, nr 2, s. 13; Śmierć wskutek zaszczepienia ospy, „Przewodnik Zdrowia” 1907, nr 11, s. 286; Smutne następstwa szczepienia ospy niby „ochronnej”, „Przewodnik Zdrowia” 1903, nr 3, s. 21.

Drugi powtarzający się argument dotyczył kwestii samej procedury szczepień. Autorzy informacji uważali, że metoda wakcynacji jest nienaukowa, a jej skuteczność wątpliwa. Ich zdaniem nie można było we właściwy sposób leczyć ospy, skoro jej etiologia była nieznaną⁷⁰. Ponadto zarzucano lekarzom, a zwłaszcza felczerom, lekceważenie zasad higieny, które miało sprzyjać przenoszeniu wraz ze szczepionką innych szkodliwych substancji lub „załążków chorób”. Warto zaznaczyć, że ten argument pojawiał się także w fachowych czasopismach medycznych i pracach promujących szczepienia⁷¹. Problem higieny był w nich wielokrotnie podnoszony, podobnie jak nieodpowiedni proces tworzenia szczepionki i sposób jej przechowywania. Niewątpliwie w tej kwestii było wiele zaniedbań, które przyczyniały się do podważania bezpieczeństwa szczepień. Zdarzały się też celowe fałszerstwa szczepionek, zwłaszcza gdy pojawiła się ich bardziej nowoczesna forma, która była droższa niż tzw. limfa humanizowana⁷².

W „Przewodniku” nie tylko wątpiono w skuteczność szczepionki, lecz też przekonywano, że ospa występuje częściej tam, gdzie było wielu zaszczepionych. Z tego płynął prosty wniosek, że szczepionki nie zabezpieczały przed epidemiami, ale mogły się przyczynić do ich pojawienia. Jednym skutecznym sposobem walki z epidemią – według przyrodoleczników – była systemowa poprawa warunków życia ludności, podniesienie stanu higieny i wdrożenie zasad zdrowego trybu życia⁷³.

Zatem istotna ochrona od ospy nie zawiera się ani w szczepieniu, ani w zamykaniu, lecz po prostu w zdrowotnym sposobie życia, przy którym kogo ospa nawiedzi, ten może śmiało pozostawić ją przyrodnemu przebiegowi, a nawet uważać za przejście czyszczące, więc pożyteczne⁷⁴

– pisano w 1904 r. w „Przewodniku Zdrowia”.

Kolejny powód, silnie akcentowany w omawianym czasopiśmie, dotyczył spraw finansowych. Próbowano przekonać czytelników, że szczepienia były „wymysłem lekarzy”, którzy zarabiali na produkcji szczepionek i wykonywaniu całej procedury. W jednym z artykułów z 1896 r. obliczono wysokość dochodów lekarzy i producentów szczepionek w Rzeszy Niemieckiej na 30 milionów marek rocznie⁷⁵.

Właśnie te miliony zdają się być głównym powodem, dla którego szczepnictwo, zamiast być usunięciem od dawna, jeszcze coraz się szerzy. Przedsiębiorstwa przemysłowe, wyrabiające ospową limfę robią świetne interesa, a niemieckim lekarzom – znajdującym się po większej części w niekorzystnym położeniu gospodarczym – niełatwo wyrzec się szczepniczego wynagrodzenia. Gdyby szczepnictwo nie było związane z przemysłem, a dokonywało się bezpłatnie, to by ta plaga już od dawna znikła z powierzchni ziemskiej⁷⁶.

70 Zob. np. *Szczepienie ospy przed sądem światłych uczonych*, „Przewodnik Zdrowia” 1904, nr 11, s. 171–172.

71 Zob. np. A. Fournier, *Zaszczepienie przymiotu wraz z ospą ochronną*, „Gazeta Lekarska” 4.01.1890, nr 1, s. 17–22.

72 Por. K. Chelchowski, *Sprawa szczepienia ospy u nas*, Warszawa 1899, s. 18. O sposobach szczepienia na początku XIX w. zob. M. Barankiewicz, *O wakcynie*, Wilno 1815, s. 19–22. W materiałach źródłowych „limfa” oznacza „materiał szczepienny”, „limfa humanizowana” to materiał szczepienny pozyskiwany z ran dzieci szczepionych.

73 S.E. Cayleff, *Nature's Path*, s. 159–160.

74 *Nowa próbka „ochrony” od ospy przez szczepienie*, „Przewodnik Zdrowia” 1904, nr 12, s. 187–188.

75 *Parlament wobec przymusowego szczepienia ospy*, „Przewodnik Zdrowia” 1896, nr 3, s. 23.

76 *Wzmoczenie ospy w Niemczech*, s. 138.

W miesięczniku zalecano, by rządy zamiast finansować szczepienia przeznaczały fundusze na poprawę higienicznych warunków życia ludności. „Czyż nie lepiej obrócić pieniądze zamiast na szczepienie – na urządzenia higieniczne, jak np. na zaprowadzenie wodociągów w miastach, na kąpiele ludowe, na hurtowne wypiekanie dobrego chleba i.t.p.?”⁷⁷ – pytano retorycznie.

Ostatni, a zarazem najbardziej podkreślany argument, uderzał w prawo o obowiązkowych szczepieniach, które przyrodolecznicy uważali za przejaw opresji, naruszenie godności i wolności człowieka oraz pogwałcenie praw rodzicielskich⁷⁸. Ustawy o szczepieniach uznawano za hańbiące i sprzeczne z prawem naturalnym, nierzadko utożsamianym z prawem boskim. Na łamach czasopisma krytykowano rządy i państwa, które wprowadzały tego rodzaju rozwiązania i donoszono o różnych przypadkach kar, które spotykały obywateli niewywiązujących się z obowiązku szczepień⁷⁹. Jednocześnie zauważano, że przymus szczepień przynosił odwrotny od zamierzonego skutek, bowiem, jak sugerował jeden z autorów, obawy przed ograniczeniami (np. związanymi z kwarantanną) powodowały, że osoby zarażone nie zgłaszały choroby odpowiednim władzom⁸⁰. Powołując się na słowa prof. Ernesta Schweningera, naturopaty i osobistego lekarza Ottona von Bismarcka, którego wykłady drukowano w miesięczniku, twierdzono, że lęk obniżał odporność i stanowił największe zagrożenie dla chorującego. Stąd płynął wniosek, że system przymusowego szczepienia, który wywoływał w znacznej części społeczeństwa strach, „nie sprzyjał wyrobieniu odporności mas”⁸¹.

Autorzy „Przewodnika” dawali też swym czytelnikom praktyczne rady, nawołując do protestu i przeciwstawienia się obowiązkowym szczepieniom. Zachęcano do składania pozwów sądowych, choć zdawano sobie sprawę, że tego rodzaju walka obciążona była wysokimi kosztami i rzadko przynosiła pozytywne rezultaty⁸². Redakcja zapewniała wsparcie osobom, które z powodu odmowy szczepienia miały problemy natury prawnej. Tym, którzy musieli poddać swoje dzieci szczepieniom, radzono by zwlekali do momentu, gdy dziecko ukończy drugi rok życia, a jego system odpornościowy – „siła organiczna” – pozwoli mu zwalczyć szczepionkę⁸³. Namawiano też, by prosić lekarzy o zaświadczenia zwalniające z tego obowiązku, na co pozwalało prawo. Co więcej, redakcja służyła pomocą w skierowaniu do odpowiedniego lekarza, który owe zaświadczenie mógł wystawić. Jeśli natomiast nie było możliwości zwolnienia z obowiązku szczepienia, radzono, by unikać masowych szczepień i udać się do prywatnych lekarzy, którzy zazwyczaj przykładali większe znaczenie do higieny⁸⁴. Dawano również zalecenia, jak właściwie postępować po zaszczepieniu, czyli jak usunąć „truciznę” z ciała: w latach dziewięćdziesiątych radzono, żeby ranę po szczepieniu wyssać i obmyć, w późniejszych numerach czasopisma informo-

77 *Rosja wolna od przymusu szczepienia ospy!*, „Przewodnik Zdrowia” 1909, nr 12, s. 342.

78 Por. też *Szczepienia a biblja*. William Walker, „Przewodnik Zdrowia” 1899, nr 2, s. 14.

79 Zob. np. „Wolna” Ameryka, „Przewodnik Zdrowia” 1896, nr 9, s. 71; *Obowiązkowe szczepienie ospy w Królestwie Polskiem*, „Przewodnik Zdrowia” 1903, nr 1–2, s. 14–15; *Przymus szczepienia ospy w Austrii*, „Przewodnik Zdrowia” 1907, nr 11, s. 284–285; *Szczepienie ospy w Galicji od r. 1903 bez przymusu administracyjnego*, „Przewodnik Zdrowia” 1908, nr 1, s. 19–21.

80 *Czy prawnie można być zmuszonym do szczepienia?*, s. 94.

81 *Druga pog. lekarska prof. Schweningera*, „Przewodnik Zdrowia” 1897, nr 5, s. 33–34. Zob. też „Przewodnik Zdrowia” 1897, nr 4, s. 30–31; *Pogadanka lekarska*, „Przewodnik Zdrowia” 1897, nr 2, s. 9–10.

82 *Jak zmniejszać szkodliwe następstwa zaszczepienia ospy?*, „Przewodnik Zdrowia” 1907, nr 4, s. 90.

83 *Ibidem*, s. 91.

84 *Ibidem*.

wano, że metodę tę należy odrzucić i polecano oczyszczanie rany wodą oraz stosowanie mokrych okładów, a także dbanie o podstawowe zasady higieny, czystość powietrza i leką dietę zaszczepionego⁸⁵.

Mimo stopniowej poprawy techniki szczepienia, wprowadzania zasad aseptyki i obniżenia kosztów opór społeczny w kolejnych dekadach narastał. W 1895 r. w „Przewodniku” pisano o założeniu przez Reinharda Gerlinga w Berlinie kolejnego stowarzyszenia przeciwników szczepienia ospy (*Impfgegner-Verein*), które powiązane było z podobnym stowarzyszeniem w Dreźnie, mającym – jak pisano – ponad 70 tysięcy członków⁸⁶. Przez cały okres wydawania „Przewodnika Zdrowia” redakcja, jak sama twierdziła, z umiarem wyrażała swój sprzeciw wobec szczepień, głównie opierając się na zdaniach lekarzy i profesorów medycyny z kręgu przyrodolecznictwa, a zamieszczane w nim opinie nie ulegały znaczącej zmianie⁸⁷. W trakcie debaty o obowiązku szczepień, toczącej się od 1896 r. w Anglii, można zauważyć pewien rodzaj entuzjazmu i nadziei, który pojawił się na łamach miesięcznika. Pisano wówczas: „niebawem wszystkie państwa pójdą jej [Anglii – przyp. A.N.] śladem i zrezygnują z tego barbarzyńskiego prawa”⁸⁸. Ustawa z 1898 r., która wprowadzała klauzulę sumienia, według „Przewodnika” była dowodem słuszności racji przeciwników szczepień i stała się dla nich mocnym argumentem⁸⁹.

W 1904 r. wydawnictwo Czarnowskiego opublikowało pracę księdza kanonika Wincentego Pixy (1836–1927)⁹⁰ z Krakowa, o znamienym tytule: *O krzyżującej niedorzeczności i strasznej szkodliwości szczepienia ospy. Przyczynek do historii kultury europejskiej*⁹¹. Książka była reakcją na doniesienie zamieszczone w „Kurierze Warszawskim” (z 10 kwietnia 1903 r.) o konieczności powołania kolejnego instytutu szczepień w Warszawie⁹². Praca Pixy nie była nowatorska, opierała się w dużej mierze na artykułach zamieszczanych w „Przewodniku Zdrowia”, „Lekarzu Homeopacie”⁹³, a także w niemieckich czasopismach „Der Naturarzt” i antyszczepionkowym „Der Impfgegner”. Wśród nich znajdowały się teksty autorstwa czołowych niemieckich przeciwników szczepień: Reinharda Gerlinga, Heinricha Oidtmanna (1838–1890), redaktora czasopisma „Der Impfgegner”, Paula Förstera (1844–1925), dziennikarza i agitatora politycznego, który w 1896 r. złożył wniosek w Reichstagu o rewizję ustawy o obowiązku szczepień i domagał się jej zniesienia⁹⁴. Autor cytował także wypowiedzi

85 Ibidem, s. 92.; *W jaki sposób ochronić można dzieci od szkodliwych następstw szczepienia ospy?*, „Przewodnik Zdrowia” 1897, nr 6, s. 44–45; *Usuwanie blizn ospowatych*, „Przewodnik Zdrowia” 1907, nr 4, s. 93–94; *Przeciw szczepieniu ospy*, „Przewodnik Zdrowia” 1903, nr 7–8, s. 61–62.

86 *Przeciw szczepieniu ospy*, „Przewodnik Zdrowia” 1895, nr 3, s. 24. W 1911 r. na zjeździe przeciwników szczepień we Frankfurcie miało zgromadzić się ponad 300 tysięcy osób.

87 *Od redakcji i wydawnictwa*, „Przewodnik Zdrowia” 1904, nr 12, s. 178; *Pogląd lekarzy*, s. 183.

88 *Por. Przeciw przymusowemu szczepieniu*, „Przewodnik Zdrowia” 1896, nr 7, s. 46.

89 *Zniesienie przymusu szczepienia ospy*, „Przewodnik Zdrowia” 1898, nr 8, s. 64; *Przymusowe szczepienie ospy w Anglii zniesione*, „Przewodnik Zdrowia” 1898, nr 9, s. 70.

90 Pixy był także autorem broszury pt. *Nie jedz mięsa – zostań jarosem*, wydanej przez wydawnictwo Czarnowskiego w 1909 r.

91 W. Pixy, *O krzyżującej niedorzeczności i strasznej szkodliwości szczepienia ospy. Przyczynek do historii kultury europejskiej*, Berlin 1904. W czasopiśmie opublikowano fragmenty rękopisu pracy. Zob. W. Pixy, *O niedorzeczności i szkodliwości szczepienia ospy*, „Przewodnik Zdrowia” 1904, nr 3, s. 35–41.

92 W. Pixy, *O niedorzeczności i szkodliwości szczepienia ospy*, „Przewodnik Zdrowia” 1904, nr 6. *Dodatek nadzwyczajny do Przewodnika Zdrowia*, s. 1–8.

93 „Lekarz Homeopata: miesięcznik poświęcony medycynie homeopatycznej i higienie: organ Warszawskiego Towarzystwa Zwolenników Homeopatii” wydawany w Warszawie w latach 1902–1906.

94 *Przeciw szczepieniu ospy*, „Przewodnik Zdrowia” 1896, nr 5, s. 40; *Parlament wobec przymusowego szczepienia ospy*, s. 22–23.

dzi wielu niemieckich, angielskich i polskich lekarzy, którzy byli zwolennikami przyrodolecznictwa i równocześnie przeciwnikami szczepień. Narracja książki miała charakter agitujący i kierowana była do gorliwych przeciwników szczepień, ale także tych, jak pisał autor, którzy dali się przekonać „mężom nauki”⁹⁵. Pixa przyznawał, że zgodnie z zaleceniami rządowymi, początkowo nawoływał wiernych do szczepień, dopiero poznanie pism Sebastiana Kneippa, a także pod wpływem „Przewodnika Zdrowia” i „Impfgegnera” doświadczył „nawrócenia” i zrozumiał, że szczepienia są nie tylko przeciwne naturze, lecz i zasadom Ewangelii⁹⁶. Autor, opierając się na treściach zwartych w wymienionych wyżej czasopismach, zebrał wszystkie argumenty przeciw szczepieniom, które formułowane były przez zwolenników przyrodolecznictwa. W jego książce znalazły się zatem twierdzenia o szczepionce, która zanieczyszczała krew „jadem zwierzęcym” i powodowała choroby. Wśród nich autor wymieniał: kiłę (weneryzm), raka, gruźlicę, zapalenie węzłów chłonnych (zotzy), ale też masturbację oraz tak nietypowe zjawisko, jak „wyschnięcie gruczołów mlecznych u dziewcząt”⁹⁷. Zdaniem Pixy szczepienia, zatruwały i osłabiały człowieka, w efekcie przyspieszały proces jego degeneracji. Powtarzając opinie przyrodoleczników, Pixa uważał, że procedura szczepień była zaprzeczeniem sztuki leczenia. Nie uznawał też jej profilaktycznego znaczenia. Pisał, że wprowadzenie „zepsutej materji z ospowego wrzodu” do organizmu, było jego zatrucowaniem⁹⁸. Autor oskarżał lekarzy o szalbierstwo, wsteczność i uleganie zabobonom, czyli używał tych samych określeń, które zazwyczaj propagatorzy szczepień stosowali wobec swoich przeciwników. Porównywał ich do szarlatanów, a tych którzy trudnili się szczepieniem, obarczał „grzechem formalnym”⁹⁹. Szczepienia były dla niego m.in. błędem, dziwołogiem i zabobnem lekarskim¹⁰⁰. W opinii Pixy wywierały one negatywny wpływ na zdrowie i były także niemoralne, jak poświadczały przytaczane przez niego słowa kolejnych papieży (Leon XII, Grzegorz XVI, Pius IX)¹⁰¹. Większość pracy autor poświęcił omówieniu, w sposób dość jednostronny, historii wynalezienia szczepionki przez Jennera (którego określał różnymi epitetami, m.in. golibroda, kuglarz pospolity) oraz jej wprowadzania w poszczególnych krajach¹⁰². Rzecz jasna, autor krytykował państwa, które zdecydowały się na wprowadzenie przymusu szczepień, a pochwalał te, które z tego obowiązku się wycofały (np. Szwajcaria). Zgodnie z poglądami przyrodolecznictwa Pixa uważał, że ospę można zwalczać odpowiednią dietą, wodą i świeżym powietrzem, a jej przechorowanie miało pożyteczne skutki, oczyszczało bowiem organizm.

Rzeczywiście, ospa sama z siebie nie jest niebezpieczną, względnie nawet pożądaną dla oczyszczenia i wyzdrowienia ciała, i pozostawiona samej sobie, przy świeżym powietrzu, djeie i użyciu wody, łatwo się leczy¹⁰³.

Zdaniem autora ospa stała się groźna tylko przez „lekarskie sztuczki”¹⁰⁴.

95 W. Pixa, *O krzyżującej niedorzeczności*, s. 3.

96 Ibidem, s. 9.

97 Ibidem, s. 6.

98 Ibidem, s. 7.

99 Ibidem, s. 15.

100 Ibidem, s. 7, 151.

101 Zob. też *Szczepienie ospy a kazałnica*, s. 44–45.

102 W. Pixa, *O krzyżującej niedorzeczności*, s. 43.

103 Ibidem, s. 19.

104 Ibidem.

Poza kwestiami zdrowotnymi autor odniósł się również do innych argumentów wysuwanych przez przeciwników wakcynacji, które wyrażane były na łamach „Przewodnika Zdrowia”. Powtarzał twierdzenia mówiące o fałszowanych statystykach, przytaczał przykłady występowania epidemii ospy wśród zaszczepionych, a w zaleceniach rewakcynacji dostrzegał potwierdzenie nieskuteczności szczepionki¹⁰⁵. Poruszył też problemy, które żywo dyskutowane były w środowisku medycznym, a dotyczyły przewagi krowianki nad limfą humanizowaną, procesu wytwarzania szczepionek, ich przechowywania i doskonalenia np. za pomocą gliceryny. Żadne z wprowadzanych ulepszeń do metody Jennera nie znalazły jednak zrozumienia autora¹⁰⁶. Był on przekonany, że głównym czynnikiem upowszechniania szczepień przez lekarzy i rządy były dochody, które jedni i drudzy czerpali z całej procedury – od produkcji szczepionki po wynagrodzenia, które oferowano osobom je wykonującym.

Co się tyczy materialnych zysków ze szczepienia, to one dla lekarzy nie są małe; Rząd płaci za tę niegodziwą operację hojnie, a samo szczepienie jest posianiem zarazków chorobotwórczych, które na długi czas zaopatrują lekarzy praktykujących w obfite żniwo płatnego leczenia; jakże nie mają kwapić się do szczepnicznej operacji i stawać w jej obronie, gdy im przynosi korzyści¹⁰⁷!

Wymieniona wyżej argumentacja, którą można uznać za bardziej ekspresyjne powtórzenie też zawartych w „Przewodniku Zdrowia”, została wzmocniona zamieszczonymi w książce wizerunkami (najczęściej dzieci), przedstawiającymi negatywne skutki szczepienia ospy¹⁰⁸.

W polskiej prasie komentowano dzieło Pixy. „Kurier Warszawski” nie zgodził się na opublikowanie jego fragmentów, a w „Czystości” w 1908 r. napisano, że wydawnictwo Czarnowskiego, „trać fuzerką” w kwestii szczepień¹⁰⁹. Środowiska medyczne, na co zwróciła uwagę Teresa Ostrowska, nie uznawały „Przewodnika Zdrowia” za pismo wartościowe, mimo że dostrzegano jego pozytywne aspekty, np. w szerzeniu zasad higieny¹¹⁰. Zarzucano redakcji promowanie homeopatii, a zamieszczane w nim opinie na temat szczepień, zwłaszcza po wydaniu dzieła Pixy, pogłębiały niechęć, nie tylko lekarzy uniwersyteckich¹¹¹. Jednak „Przewodnik Zdrowia” dzięki przedsiębiorczości jego redaktora rozsyłany był do wszystkich zaborów i reklamowany w wielu polskich czasopismach i gazetach, a nawet polecany przez ich redakcje, np. „Wielkopolanina”, „Kraju”, „Niwę” czy „Tygodnika Ilustrowanego”¹¹². Informacje o miesięczniku i zawartych w nim treściach podawano

105 Por. Za trzecim przemusowem szczepieniem, „Przewodnik Zdrowia” 1896, nr 10, s. 79.

106 W. Pixy, *O krzyżującej niedorzeczności*, s. 42, 107.

107 Ibidem, s. 90.

108 Zob. np. „Przewodnik Zdrowia” 1896, nr 2, s. 13.

109 Kto zatracą fuzerką – szczepiciele czy przeciwnicy przymusu szczepienia?, „Przewodnik Zdrowia” 1909, nr 7/8, s. 202–214; Zob. też *Wiadomości*, „Czystość” 1909, nr 21, s. 382–383; Według informacji podanej w „Przewodniku Zdrowia” konsystorz krakowski zabronił Pixie rozpowszechniania jego książki, zob. *Nowe zwycięstwo przeciwników szczepienia ospy*, „Przewodnik Zdrowia” 1912, nr 3, s. 67.

110 T. Ostrowska, *Polskie czasopiśmiennictwo*, s. 165. Zob. też *Nasz kierunek*, „Przewodnik Zdrowia” 1897, nr 3, s. 17–19.

111 Czarnowski pisał w 1904 r. na łamach miesięcznika: „Większość pism zawodowych (lekarskich) starała się zadusić nas ciężarem swego milczenia”, *Od redakcji i wydawnictwa*, s. 178.

112 *Przewodnik Zdrowia*, „Wielkopolanin” 1898, nr 118, s. 2.; *Nowe książki*, „Tygodnik Ilustrowany” 1899, nr 15, s. 299; „Niwa” 1897, nr 5, s. 100.

w czasopiśmie o różnej proveniencji, najczęściej katolickiej i narodowej, ale też i socjalistycznej¹¹³. Zamieszczano fragmenty, chwalono pismo za szerzenie oświaty zdrowotnej, polecano broszury i poradniki berlińskiego wydawnictwa, zwłaszcza w pierwszych latach jego ukazywania się. W „Wielkopolaninie” pisano o „Przewodniku”, że jest to: „pismo popularne, przystępne dla wszystkich mniej wykształconych, a rad i wskazówek higienicznych koniecznie potrzebujących”¹¹⁴. Zbliżona opinia zamieszczona została także we lwowskiej gazecie, w której stwierdzano, że czasopismo z Berlina podaje „cenne wskazówki w formie przystępnej dla najszerzych kół czytelników”¹¹⁵. Kontrowersje pojawiały się głównie w kontekście stanowiska czasopisma wobec szczepień ochronnych. W 1897 r. w „Biesiadzie Literackiej” zarzucono redakcji „Przewodnika” spekulację, pisząc:

Wychodzący w Berlinie „Przewodnik zdrowia” ma tytuł obiecujący, ale pomieszcza wiadomości sprzeczne z nowymi zdobyczami wiedzy i często w błąd wprowadza czytelników (odradza na przykład szczepienie ospy ochronnej). Jeżeli prenumerator całoroczny umrze lub ulegnie kalectwu, redakcja „Przewodnika” przyrzeka wypłacić rodzinie poszkodowanego trzysta marek. Szczegół ten dowodzi, że celem wydawcy jest tylko spekulacja¹¹⁶.

Inną kwestią pozostaje zasięg oddziaływania „Przewodnika” i reakcje na jego doniesienia w społeczeństwie. Redakcja dbała o to, jak sama twierdziła, by egzemplarze czasopisma, w których omówiony został problem szczepień, zostały wysłane do wszystkich gazet w Królestwie Polskim¹¹⁷. Nie ma jednak w nim ani w innych polskich publikacjach z nurtu lecznictwa naturalnego informacji świadczących o zorganizowanym ruchu przeciwników szczepień w kręgu przyrodolecznictwa na ziemiach polskich¹¹⁸. Opór i wątpliwości wobec wakcynacji jednak istniały i pojawiły się od samego początku jej wprowadzania, na co wskazują publikacje medyczne, opisujące i propagujące szczepienia. Już w 1802 r. Jacek August Dziarkowski, który pierwszy zastosował metodę Jennera w Warszawie, wydał polemiczną pracę zatytułowaną *Zbiór pism w materii szczepienia ospy krowiej wydanych pod wyrok publiczności oddany* (Warszawa 1802). Była to w pewnym sensie odpowiedź na zarzuty, które pojawiły się wobec szczepień w jednym z numerów „Dziennika Zdrowia” Leopolda Lafontaine’a¹¹⁹. Przytoczono w nim list czytelnika opisujący przypadek sześciolatniej dziewczynki zaszczepionej krowianką, która zachorowała na ospę prawdziwą i w konsekwencji zmarła. Metodę wakcynacji uznano za niepewną i nie do końca sprawdzoną. W 1803 r. August Bécu, który razem z Józefem Frankiem inicjował szczepienia w Wilnie, wydał pracę na temat wakcynacji, poświęcając w niej jeden rozdział wyjaśnieniu krążących w społeczeństwie wątpliwości i zarzutów wobec szczepień¹²⁰. Wśród nich znajdowały się twierdzenia o niebezpieczeństwie zachorowania po szczepieniu na choroby typowe dla zwierząt i obawa, że

113 Np. „Światło: pismo z obrazkami dla katolickich rodzin polskich” 1897, nr 50, s. 787–789; „Gazeta Robotnicza. Organ Polskiej Partii Socjalistycznej w Berlinie” 24.07.1897, s. 30 [brak numeru strony].

114 *Na zebraniu Tow. Mł. Przemysłowców*, „Wielkopolanin” 1896, nr 26, s. 2–3.

115 „Gazeta Lwowska” 18.09.1895, nr 214, s. 4.

116 *Spekulacja wydawnicza*, „Biesiada Literacka” 1897, nr 7, s. 110.

117 *Szczepienie ospy w Królestwie*, „Przewodnik Zdrowia” 1899, nr 4, s. 27.

118 Problem ten wymaga dalszych badań źródłowych.

119 *Uświadomienie do publiczności*, „Dziennik Zdrowia” 1801, nr 3, s. 376–381.

120 A. Bécu, *O wakcynie, czyli tak nazwanej ospie krowiej*, Wilno 1803.

szczepionka może „naturę człowieka do bydłej zniżyć”¹²¹. Autor tego rodzaju opinie nazywał przesadami i uprzedzeniami¹²². Problem niechęci części społeczeństwa do szczepień, zwłaszcza ludności wiejskiej i robotniczej, poruszany był niemal w każdej tego rodzaju pracy. Kazimierz Chelchowski stwierdzał, że lekarze narzekali na opór ludności wiejskiej, brak wiary w szczepienia i ich skuteczność oraz na złą jakość szczepionek¹²³. Powyższe przykłady pokazują, że dezaprobata wobec szczepień od samego początku ich wprowadzania stanowiła istotny problem, któremu środowisko polskich medyków próbowało przeciwdziałać. Dyskutowano o kontrowersjach, wątpliwościach, objaśniano błędy popełniane przy szczepieniach i w opiece poszczepiennej, odpowiadano na zarzuty dotyczące produkcji limfy. Przyznawano, że limfa humanizowana może przenosić inne choroby (gruźlicę, kiłę) i jest trudniejsza do zdobycia, ze względu na niechęć rodziców do narażania własnych dzieci. Lekarze, którzy byli zwolennikami szczepień, przekonywali, że szczepienia, jeśli są wykonywane zgodnie z ustalonymi zasadami i zachowaniem higieny, nie stanowiły zagrożenia dla zdrowia. Przeważała wśród nich opinia, że lęk przed szczepieniami dotyczył przede wszystkim ludności wiejskiej i mniej wykształconej oraz wynikał z niewiedzy, braku zaufania do lekarzy i medycyny państwowej. Poglądy przeciwników szczepień uznawano za przejaw obskurantyzmu. Nawoływano więc do większej edukacji i współpracy między administracją lokalną, parafiami a lekarzami¹²⁴. W 1913 r. w świecie medycznym nie było jednak już żadnych wątpliwości w sprawie oceny skuteczności szczepionek. Józef Polak stwierdził wówczas, że „nauka postawiła już w tym aspekcie kropkę”¹²⁵. Było też udowodnione, że pozytywne rezultaty szczepień pojawiają się wtedy, gdy są one powszechne i obowiązkowe¹²⁶.

„Przewodnik Zdrowia” powtarzał opinie zawarte w publikacjach przyrodoleczniczych, powołując się na sądy lekarzy i profesorów oraz autorów prac tego nurtu. Redakcja czasopisma nie stworzyła nowej czy innej narracji na temat szczepień i nie wychodziła poza argumenty, które pojawiały się w myśli przyrodoleczniczej. Podsumowując, należy jednak zaznaczyć, że kwestia szczepień nie była dla Czarnowskiego priorytetowa. Polemizując z krytyką jego czasopisma przyznawał:

Przekonałiśmy się, że przymus szczepienia nie jest bynajmniej żadnym postępem, ale przeciwnie ogromną wstecznością. Mimo to nie występowałem zawsze tak ostro, jakby się istotnie należało, a mianowicie ze względu na rozpowszechnienie naszego pisma¹²⁷.

121 Ibidem, s. 173.

122 Podobnie jak Jan Lobenwein (1758–1820), który podczas inauguracji Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego w 1806 r. wygłosił wykład *O przesądach panujących, względem zaszczepiania wakcyny*. Por. W. Zahorski, *Zarys dziejów cesarskiego Towarzystwa lekarskiego w Wilnie (1805–1897)*, Warszawa 1898, s. 38–39; A. Napierała, *Higiena prywatna*, s. 71.

123 K. Chelchowski, *Sprawa szczepienia ospy u nas*, Warszawa 1899, s. 4. Zob. też M. Barankiewicz, *O wakcynie*, s. 8–15.

124 Por. ibidem, s. 20–21.

125 J. Polak, *Sprawozdanie z działalności Instytutu publicznego szczepienia ospy w Warszawie, taskawie zakomunikowane mi przez dyrektora d-ra J. Polaka*, [w:] S. Serkowski, *Wakcynoterapia. Zarys współczesnego stanu wiedzy o istocie szczepień ochronnych i leczniczych*, Warszawa 1913, s. 191.

126 W. Serkowski, *Wakcynoterapia*, s. 179–180.

127 *Kto zatrąca fuszerkę*, s. 211.

Zdaniem redaktora ten wyważony sposób informowania czytelników o szkodliwości szczepień, a zwłaszcza występowanie przeciw prawu o obowiązkowych szczepieniach i rewakcytacji, wynikały z praktycznych względów. W 1908 r. w miesięczniku pisano:

Szczepienie ospy rzecz to na pozór bagatelna, w istocie jednak niesłychanej doniołości, bo zahacza o najwyższe dobra ludzkości i szkodę im przynosi: rujnuje zdrowie, sprowadza degenerację, czyli zwyrodnienie narodu, sprzeciwia się moralności, religii, wiedzy naukowej, prawom natury, prawom i obowiązkom rodzicielskim, naraża ludność¹²⁸.

Mimo krytyki pojawiającej się w polskiej prasie, zwłaszcza po wydaniu książki Pixy, redakcja nie zmieniła swojego stanowiska. Można zatem stwierdzić, że w obszarze polskiego czasopiśmiennictwa przełomu wieków „Przewodnik Zdrowia” był jednym pismem, które konsekwentnie i stale podważało metodę szczepień i sprzeciwiało się prawu o obowiązkowych szczepieniach.

Dziewiętnastowieczne przyrodolecznictwo, które wyrosło z krytyki medycyny i środowiska medycznego, stanowiło trzon ówczesnego ruchu antyszczepionkowego. Jego zwolennicy, rozproszeni w wielu krajach, często byli inicjatorami, założycielami stowarzyszeń i organizacji dążących do zmiany prawa, a przede wszystkim nastawienia tej części społeczeństwa, które poddawało się – w ich opinii – „haniebnej” procedurze. Szczepienia i sposób ich upowszechniania były dla zwolenników naturalnego leczenia esencją alopatycznego leczenia – „medycyny trucicielki”¹²⁹, sygnowanej przez państwo, przeciw której występowali. Mimo że stanowili oni najsilniejszy głos w dziewiętnastowiecznym ruchu antyszczepionkowym, nie zdołali podważyć metody szczepienia. W 1885 r. Luis Pasteur zastosował szczepionkę przeciw wścieklicznie, w 1890 r. opracowano surowice przeciwężcowe (również krytykowane na łamach miesięcznika¹³⁰), a historia szczepień z początkiem XX w. nabierała tempa.

Bibliografia

Źródła

- Bakterje w limfie*, „Przewodnik Zdrowia” 1896, nr 1, s. 6–7.
 Barankiewicz M., *O wakcynie*, Wilno 1815.
 Bécu A., *O wakcynie, czyli tak nazwanej ospie krowiej*, Wilno 1803.
 Bilz F.E., *Nowe lecznictwo przyrodne: książka do nauczania i podręcznik leczenia przyrodnego i ochrony zdrowia*, Lipsk 1903.
 Breyer S., *Co to jest przyrodolecznictwo?*, „Zdrowe Życie” 1914, nr 4, s. 6–8.
 Chełchowski K., *Sprawa szczepienia ospy u nas*, Warszawa 1899.
Co sądzą doktorzy o szczepieniu ospy, „Przewodnik Zdrowia” 1898, nr 6, s. 45.
Co to jest choroba?, „Przewodnik Zdrowia” 1908, nr 1, s. 23.

128 *Precz ze szczepieniem ospy!*, „Przewodnik Zdrowia” 1908, nr 1, s. 22.

129 Por. *Szczepienie ospy w Królestwie*, „Przewodnik Zdrowia” 1899, nr 4, s. 26.

130 *„Wartość” zaszczepiania!*, „Przewodnik Zdrowia” 1905, nr 7–8, s. 152.

- Czy prawnie można być zmuszonym do szczepienia?*, „Przewodnik Zdrowia” 1907, nr 4, s. 89.
- Druga pog. lekarska prof. Schweningera*, „Przewodnik Zdrowia” 1897, nr 5, s. 1.
- Dwa przypadki drgawek ogólnych po zaszczepieniu ospy*, „Przewodnik Zdrowia” 1902, nr 10, s. 79.
- Dziarkowski J.A., *Zbiór pism w materii szczepienia ospy krowiej wydanych pod wyrok publiczności oddany*, Warszawa 1802.
- Epidemia ospowa w Prusiech wzmagą się coraz bardziej*, „Przewodnik Zdrowia” 1908, nr 3, s. 96.
- Fournier A., *Zaszczepienie przymiotu wraz z ospą ochronną*, „Gazeta Lekarska” 4.01.1890, nr 1, s. 17–22.
- Jak zmniejszać szkodliwe następstwa zaszczepienia ospy?*, „Przewodnik Zdrowia” 1907, nr 4, s. 90–92.
- Kalendarz Macierzy Polskiej na r. 1896*, „Przewodnik Zdrowia” 1895, nr 5, s. 38.
- Klimaszewski W., *Różne sposoby leczenia oraz ich wzajemna wartość*, „Przewodnik Zdrowia” 1905, nr 12, s. 201–216.
- Kto zatrąca fuszerką – szczepiciele czy przeciwnicy przymusu szczepienia?*, „Przewodnik Zdrowia” 1909, nr 7–8, s. 202–214.
- Kongres wszechświatowy w sprawie szczepienia ospy!*, „Przewodnik Zdrowia” 1899, nr 10, s. 76–78.
- Moes-Oskragiełło K., *Nauka leczenia jako umiejętność oparta na podstawie przyrodzonej w przeciwieństwie do sztuki lekarskiej, czyli medycyny*, Warszawa 1885.
- Nasz kierunek*, „Przewodnik Zdrowia” 1897, nr 3, s. 17–19.
- Na zebraniu Tow. Mł. Przemysłowców*, „Wielkopolanin” 1896, nr 26, s. 2–3.
- Nowe zatrucie materją ospową*, „Przewodnik Zdrowia” 1904, nr 9, s. 143.
- Nowe zwycięstwo przeciwników szczepienia ospy*, „Przewodnik Zdrowia” 1912, nr 3, s. 67.
- Nowa próbka „ochrony” od ospy przez szczepienie*, „Przewodnik Zdrowia” 1904, nr 12, s. 187–188.
- O niedorzeczności i szkodliwości szczepienia ospy*, „Przewodnik Zdrowia” 1904, nr 4, s. 37–41.
- Obowiązkowe szczepienie ospy w Królestwie Polskiem*, „Przewodnik Zdrowia” 1903, nr 1–2, s. 14–15.
- „Obowiązkowe” szczepienie ospy w Królestwie*, „Przewodnik Zdrowia” 1904, nr 3, s. 47.
- Od redakcji i wydawnictwa*, „Przewodnik Zdrowia” 1904, nr 12, s. 177–180.
- Ospa. Ospica*, „Przewodnik Zdrowia” 1907, nr 3, s. 57–63.
- Ospa w Niemczech „ochronnie zaszczepionych”*, „Przewodnik Zdrowia” 1898, nr 8, s. 60–61.
- Ospa w r. 1907 – w Niemczech – „ochronnie” szczepionych*, „Przewodnik Zdrowia” 1908, nr 9, s. 252.
- O ujemnem działaniu szczepienia ospy na budowę i trwałość zębów*, „Przewodnik Zdrowia” 1899, nr 6, s. 45–46.
- Parlament wobec przymusowego szczepienia ospy*, „Przewodnik Zdrowia” 1896, nr 3, s. 22–23.
- Pixa W., *Nie jedz mięsa – zostań jaroszem*, Berlin 1909.
- Pixa W., *O krzyczącej niedorzeczności i strasznej szkodliwości szczepienia ospy. Przyczynek do historii kultury europejskiej*, Berlin 1904.

- Polak J., *Sprawozdanie z działalności Instytutu publicznego szczepienia ospy w Warszawie, łaskawie zakomunikowane mi przez dyrektora d-ra J. Polaka*, [w:] S. Serkowski, *Wakcynoterapia. Zarys społecznego stanu wiedzy o istocie szczepień ochronnych i leczniczych*, Warszawa 1913, s. 190–202.
- Pogadanka lekarska, „Przewodnik Zdrowia” 1897, nr 2, s. 9–10.
- Pogląd lekarzy francuzkich na szczepienie ospy, „Przewodnik Zdrowia” 1905, nr 10, s. 183.
- Precz ze szczepieniem ospy!, „Przewodnik Zdrowia” 1908, nr 1, s. 22.
- Przeciw szczepieniu ospy, „Przewodnik Zdrowia” 1895, nr 3, s. 24.
- Przeciw szczepieniu ospy, „Przewodnik Zdrowia” 1896, nr 5, s. 40.
- Przeciw przymusowemu szczepieniu, „Przewodnik Zdrowia” 1896, nr 7, s. 46.
- Przeszło 1000 mandatów karnych, „Przewodnik Zdrowia” 1898, nr 3, s. 23.
- Przewodnik Zdrowia, „Wielkopolanin” 1898, nr 118, s. 2.
- Przymus szczepienia ospy w Austrii, „Przewodnik Zdrowia” 1907, nr 11, s. 284–285.
- Przymusowe szczepienie, „Przewodnik Zdrowia” 1896, nr 9, s. 69.
- Przymusowe szczepienie ospy w Anglii zniesione, „Przewodnik Zdrowia” 1898, nr 9, s. 70.
- (R.K.) W państwie przymusu szczepienia ospy, „Przewodnik Zdrowia” 1901, nr 6, s. 6.
- R.W., Hańba przymusowemu szczepieniu ospy!, „Przewodnik Zdrowia” 1896, nr 2, s. 12–13.
- Rosja wolna od przymusu szczepienia ospy!, „Przewodnik Zdrowia” 1909, nr 12, s. 342.
- Serkowski S., *Wakcynoterapia. Zarys społecznego stanu wiedzy o istocie szczepień ochronnych i leczniczych*, Warszawa 1913.
- Skutki szczepienia ospy, „Przewodnik Zdrowia” 1898, nr 10, s. 80.
- Smutne następstwa szczepienia ospy niby „ochronnej”, „Przewodnik Zdrowia” 1903, nr 2, s. 21–22.
- Spekulacja wydawnicza, „Biesiada Literacka” 1897, nr 7, s. 110.
- Szczepienia a biblja. William Walker, „Przewodnik Zdrowia” 1899, nr 2, s. 14.
- Szczegółowe zasady fizyatrji, czyli lecznictwa przyrodniczego, „Przewodnik Zdrowia” 1909, nr 9, s. 237–241.
- Szczepienie ospy a kazalnica, „Przewodnik Zdrowia” 1902, nr 6, s. 44–45.
- Szczepienie ospy przed sądem świątłych uczonych, „Przewodnik Zdrowia” 1904, nr 11, s. 171–172.
- Szczepienie ospy w Królestwie, „Przewodnik Zdrowia” 1899, nr 4, s. 25–27.
- Szczepienie ospy w Galicji od r. 1903 bez przymusu administracyjnego, „Przewodnik Zdrowia” 1908, nr 1, s. 19–21.
- Szkodliwość szczepienia ospy, „Przewodnik Zdrowia” 1907, nr 10, s. 178.
- Śmierć wskutek zaszczepienia ospy, „Przewodnik Zdrowia” 1907, nr 11, s. 286.
- Usuwanie blizn ospowatych, „Przewodnik Zdrowia” 1907, nr 4, s. 93–94.
- Uświadczenie do publiczności, „Dziennik Zdrowia” 1801, nr 3, s. 376–381.
- W jaki sposób ochronić można dzieci od szkodliwych następstw szczepienia ospy?, „Przewodnik Zdrowia” 1897, nr 6, s. 44–45.
- „Wartość” zaszczepiania! „Przewodnik Zdrowia” 1905, nr 7–8, s. 152.
- Wiadomości, „Czystość” 1909, nr 21, s. 382–383.
- „Wolna” Ameryka, „Przewodnik Zdrowia” 1896, nr 9, s. 71.

- Wzmożenie ospy w Niemczech „ochronnie” zaszczepionych, „Przewodnik Zdrowia” 1904, nr 9, s. 138.
- Wydawnictwo groszowe, „Przewodnik Zdrowia” 1896, nr 6, s. 48.
- Wypadek czarnej ospy, „Przewodnik Zdrowia” 1899, nr 5, s. 40.
- Zahorski W., *Zarys dziejów cesarskiego Towarzystwa lekarskiego w Wilnie (1805–1897)*, Warszawa 1898.
- Za trzecim przemusowem szczepieniem, „Przewodnik Zdrowia” 1896, nr 10, s. 79.
- Za szczepieniem ospy, „Przewodnik Zdrowia” 1896, nr 3, s. 22.
- Zasady i uchwały w sprawie szczepienia ospy przyjęte na kongresie berlińskim, „Przewodnik Zdrowia” 1899, nr 11, s. 84–85.
- Zdania o znaczeniu naturalnego leczenia dr Walsera, „Przewodnik Zdrowia” 1896, nr 8, s. 57–58.
- Zniesienie przymusu szczepienia ospy, „Przewodnik Zdrowia” 1898, nr 8, s. 64.
- Zwycięstwo Pyrrhusowe, „Przewodnik Zdrowia” 1896, nr 12, s. 96–97.
- Żałobny obchód setnej rocznicy szczepienia ospy ze względu na liczbę ofiar, „Przewodnik Zdrowia” 1896, nr 5, s. 40.

Literatura przedmiotu

- Beck A., *Issues in the Anti-Vaccination Movement in England*, „Medical History” 1960, nr 4, s. 310–321, DOI 10.1017/S0025727300025643.
- Cayleff S.E., *Nature’s Path. A History of Natural Healing in America*, Baltimore 2016.
- Durbach N., *Bodily Matters. The Anti-Vaccination Movement in England 1853–1907*, Durham, London 2005.
- Hennock P., *Vaccination Policy Against Smallpox 1835–1914. A Comparison of England with Prussia and Imperial Germany*, „Social History of Medicine” 1998, t. 11, nr 1, s. 49–71, DOI 10.1093/shm/11.1.49.
- Huerkamp C., *The History of Smallpox Vaccination in Germany: A First Step in the Medicalization of the General Public*, „Journal of Contemporary History” 1985, t. 20, nr 4, s. 617–635.
- Jütte R., *Historia medycyny alternatywnej. Od magii do naturalnych metod leczenia*, tłum. K. Jachimiek, E. Ptaszyńska-Sadowska, Warszawa 2001.
- Kaufman M., *The American Anti-Vaccinationists and Their Arguments*, „Bulletin of the History of Medicine” 1967, t. 41, nr 5, s. 463–478.
- Mańkowski A., *Augustyn Czarnowski*, PSB t. 4, Kraków 1938, wersja internetowa: *Internetowy Polski Słownik Biograficzny*, www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/augustyn-czarnowski [dostęp 26.06.2020].
- Napierała A., *Higiena prywatna w polskich publikacjach popularnych i popularnonaukowych w drugiej połowie XIX i na początku XX w. Koncepcje i porady*, Poznań 2018.
- Ostrowska T., *Z dziejów czasopiśmiennictwa medycznego w Polsce*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1968, t. 7, nr 2, s. 58–82.
- Ostrowska T., *Polskie czasopiśmiennictwo lekarskie w XIX w. (1800–1900). Zarys historyczno-bibliograficzny*, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk 1973.
- Płonka-Syroka B., *Problem chorób zakaźnych w okresie nowożytnym i współczesnym jako element polityki państwowej*, [w:] *Leczyć, uzdrawiać, pomagać*, red. B. Płonka-Syroka, A. Syroka, Wrocław 2007 (Studia z Dziejów Kultury Medycznej, t. 11), s. 161–178.

- Porter D., Porter R., *The Politics of Prevention: Antivaccinationism and Public Health in Nineteenth Century England*, „Medical History” 1988, nr 32, s. 231–252, DOI 10.1017/S0025727300048225.
- Sharma A., *We Lived for the Body. Natural Medicine and Public Health in Imperial Germany*, New York 2014, DOI 10.1515/9781501758096.
- Tolley K., *School Vaccination Wars: The Rise of Anti-Science in the American Anti-Vaccination Societies, 1879–1929*, „History of Education Quarterly” 2019, t. 592, nr 2, s. 161–194, DOI 10.1017/heq.2019.3.
- Wolfe R.M., Sharp L.K., *Anti-vaccinationists Past and Present*, „British Medical Journal” 2002, nr 325, s. 430–432, DOI 10.1136/bmj.325.7361.430.

dr hab. **Anita Napierała**, prof. UAM – historyczka, pracuje w Pracowni Historii Kultury Wydziału Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. W badaniach naukowych zajmuje się historią kultury, społeczno-kulturową historią medycyny i higieny oraz historią życia prywatnego XIX w.
e-mail: anita.napierała@amu.edu.pl

Data zgłoszenia artykułu: 13 lipca 2022

Data przyjęcia do druku: 21 listopada 2022